

Але у гендерних питаннях за обсягом друкованої інформації, глибиною питань, порушених у публікаціях, «Благовестник» значно поступався більш потужним напрацюванням «Баптиста України» та «Евангелиста».

Таким чином, аналіз змісту друкованих джерел протестантських церков Радянської України 20-х рр. ХХ ст. підтверджує тезу про активну роль жінок у розбудові протестантських конфесій. Революція та суспільні пертурбації активізували соціальну діяльність жінок, але якщо радянська влада цю активність спрямовувала виключно у політизоване русло, то у протестантських церквах жінки заохочувалися до багатоваріативної участі в житті громад. Вони мали змогу проявити себе за власними сферами інтересів у різних аспектах соціального життя.

Джерела та література

1. Баптист Украины. Орган Всеукраинского союза объединений баптистов. – Харьков, 1926–1928.
2. Евангелист. Орган Всеукраинского союза христиан евангельской веры. – Одесса, 1928.
3. Благовестник. Издание Всеукраинского объединения адвентистов седьмого дня. – К., 1926–1928.
4. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні. – К., 1996.
5. Животко А. Історія української преси. – Мюнхен. – 1989–1990.
6. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989.
7. История евангельско-баптистского движения в Украине. Мат. и док. – Одесса, 1988.
8. Решетников Ю., Санников С. Обзор истории Евангельско-баптистского братства на Украине. – Одесса, 2000.
9. Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. Бедная, бросаемая бурей. – К., 1997.
10. Савинский С. Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, белоруссии. – Ч. I. – 1867–1917. – СПб., 1999; Ч. II. – 1917–1967. – СПб., 2001.
11. Дайрі Н. За Жовтень! Проти релігії. – Харків, 1929.
12. Крупская Н.К. Антирелигиозная пропаганда. – М.; Л., 1929.
13. Другий Всесоюзний з'їзд Спілки воєвничих безвірників // Безвірник. – 1930. – № 5.
14. Ігнатюк Д. Про антирелігійну пропаганду серед жінок // Безвірник. – 1927. – № 2.
15. Кравченко П., Сітарчук Р. Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків. 20–30-і роки ХХ століття. – Полтава, 2005.
16. Франчук В.І. Просила Россия дождя у Господа. – Мариуполь, 1999.

Summary

The role of the Protestant's magazines of the 20-th years XX c. about the stirring up of the religious creative work of women and their Orthodox service is been analyzed. The forms of the spiritual initiative of women in the community – Baptists, Pentecostal evangelic, Adventists of the gospel believe are been lighted.

І. М. Преловська

ДО 80-Ї РІЧНИЦІ СКЛИКАННЯ ІІ-ГО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ УАПЦ 17-30 ЖОВТНЯ 1927 р.

У 2007 р. виповнюється 80 років з дня скликання ІІ Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ і тому є потреба звернутись до вивчення обставин його скликання та ходу подій. У справі пошуку, наукового дослідження і публікації документальних джерел з історії УАПЦ залишається поки що багато недосліджених питань, тому публікація документів і матеріалів ІІ Собору УАПЦ, яка планується Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, повинна сприяти реконструкції подій другої половини 1920-х рр., які пов'язані з діяльністю УАПЦ, змінами у державній політиці щодо церкви напередодні “Великого перелому” 1929 р., з'ясування обставин усунення від керівництва митрополита Василя Липківського [1, с.275].

Джерела з історії УАПЦ 1921–1930 рр. у радянську добу були виключені з наукового обігу і тільки після початку боротьби за реабілітацію цієї церкви в Україні наприкінці 1980-х рр. з'явилися публікації з цієї теми. Справа була не тільки у намаганні розшукати відомості щодо тих установ, організацій та осіб, які в радянський час були визначені як “ворожі радянській владі”, а отже “непотрібні” і “шкідливі” для дослідження. Потребу у вивченні документів з історії УАПЦ стимулювали події, які були пов'язані з “третім відродженням” автокефального руху і створенням Київського патріархату під час Всеукраїнського Собору УАПЦ 5–6 червня 1990 р.

На початку 1990-х рр., до початку вивчення матеріалів в українських архівах, опубліковані в діаспорі джерела вперше за багато років було привезено в Україну. Документи й матеріали УАПЦ [2;

3; 4], спогади її діячів [5; 6], праці й листи митрополита УАПЦ Василя Липківського [7; 8; 9] та багато публікацій, які були надруковані в Західній Європі, Канаді, США, Австралії – там, де утворилися громади УАПЦ після знищення цієї церкви в Україні.

Багато зусиль щодо цього доклало організоване після ІІ Світової війни в США Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, яке очолював Валентин Кохно – син одного з делегатів ІІ Собору УАПЦ 1927 р. о. Микити Кохна. Але матеріали ІІ Собору УАПЦ 1927 р., який відбувся в соборі святої Софії Київської, досі не були опубліковані. Можливо, цьому перешкоджало упереджене ставлення до цього Собору, викликане тиском з боку радянської влади, яка ще в 1926 р. поставила спеціальною умовою дозволу на проведення Собору усунення о. митрополита Василя Липківського від церковного служіння і розгорнула ідеологічну кампанію в пресі з метою дискредитації як самого митрополита, так і всієї УАПЦ.

З документів ІІ Собору 1927 р. опубліковано тільки незначну частину в збірнику українського християнського самвидаву “Мартирологія Українських Церков” [3, с.137-150], де видрукувані матеріали, які зібрав прот. Митрофан Явдась [4], витяги з “Історії Української Православної Церкви” митрополита УАПЦ Василя Липківського [8]. Аналітичний огляд діяльності Собору вже почасти було здійснено Іваном Власовським [2, с.198-207], істориком Арсеном Зінченком [1, с.268-279] та автором публікації [10; 11; 12].

Справа скликання і проведення ІІ Собору УАПЦ стосувалася не тільки вірних. Влітку 1927 р. тривала напружена робота не тільки серед церковних громад і осередків, а й у карних органах влади. 5 серпня 1927 р. ВПЦР письмово зверталася до НКВС УСРР з проханням надати дозвіл скликати Собор, повідомляючи про те, що Предсоборна Нарада 26–30 липня 1927 р. розробила проект програми, визначила доповідачів й обрала Предсоборну Комісію. Як підтвердження того факту, що новообраний склад ВПЦР вже був готовий виконувати всі “рекомендації” влади, зокрема підвідділу культів Адмінвідділу Київського Окрвиконкому, є віднайдені 2 дозволи на проведення Передсоборної наради. Очевидно, хтось з членів Президії ВПЦР регулярно навідувався до відділу культів, де надавалися дозволи або заборони.

Щодо тих, хто опікувався справами УАПЦ з боку карних органів, є потреба здійснити окреме джерелознавче дослідження, оскільки в питанні вивчення репресій завжди існують дві сторони: та, що постраждала, і та, що спричинила в свій час тортури і смерть репресованих [13, с.430-581]. Збереглися відомості про це і в працях самої УАПЦ. Вперше їх оприлюднив Василь Липківський, який написав: “Проекти своїх ухвал нарада перше носила до ДПУ і лише після ухвалення там, записувала їх до свого протоколу. Члени наради мусіли триматись перед ДПУ як учні перед грізним педагогом, за найменший ухил від заведеної ДПУ дисципліни одержували від нього сувору догану; одно слово це вже була не вільна церковна організація, а церковна філія ДПУ” [8, с.148].

У брошурі “Хай буде відомо всім...” про ІІ Собор УАПЦ 1927 р. сказано, що з боку НКВД надійшов суворий наказ “усунути митрополита Василя і виконавцем цього наказу був ... полковник [Сергій] Карін... Не когось іншого вибрав [Всеволод] Балицький, а досвідченого «майстра» в цій «роботі». Він і «опікувався» покійним митрополитом Василем на Другому Соборі, завданням якого було – підкорити КГБ-івській контролі, а через неї, очевидно, і московській духовній контролі...” [14, с.17].

Сам Собор, згідно зі складеною програмою, мав відбутися в теплій Софії. Як делегатів планувалося запросити Президію ВПЦР, науковців, учасників І-го Собору УАПЦ 1921 р. [15, с.401-436], та представників інших православних Церков в Україні. Було ухвалено переглянути “Канони” УАПЦ 1921 р. “за вимогами церковного життя” [15, с.375-400], а також здійснити кодифікацію канонів, обговорити засоби підтримання церковної дисципліни та принципи повернення до УАПЦ тих, що відійшли від неї до «Діяльно-Христової Церкви». Але головним питанням залишалося усунення митрополита Василя Липківського від митрополичого служіння через його очевидне небажання йти на компроміс з карними органами влади.

ІІ Собор УАПЦ розпочався після Божественної Літургії в храмі Св. Софії Київської та урочистого молебну. Перше засідання почалося о 17 год. 35 хвилин 17 жовтня 1927 р. За столом для Президії Собору сиділи о. Митрополит Василь Липківський, його заступник архієп. Нестор Шараївський і весь склад Президії ВПЦР на чолі з Головою Президії єп. Петром Ромодановим. Представництво Державного уряду репрезентували «товариші М. Іванов та І.К. Мамас» [16, арк.1]. На початку засідання Петро Ромоданів, підсумовуючи діяльність УАПЦ, зазначив, що І Собор знаменував собою акт відродження, а ІІ Собор “повинен бути Собором самопізнання та самовизначення”. Потім виступив Василь Липківський з короткою промовою, в якій йшлося про досягнення Першого Собору УАПЦ 1921 р. [16, арк.3-4].

Після цього почалося обрання Голови Собору, але з великої кількості кандидатів практично всі рішуче відмовилися від цієї пропозиції, розуміючи, що саме на головуючого було покладено обов’язки

входити в стосунки з представниками влади і зрештою оголосити про усунення митрополита Василя Липківського від церковного служіння. Нарешті, головою було обрано Володимира Чехівського. Далі на цьому засіданні пролунало привітання представника УАПЦ в Західній Європі Євгена Бачинського, яке читав архієп. Нестор Шараївський.

19 жовтня 1927 р. постало питання про обрання делегації від Собору до уряду. Далі було заслухано доповідь митрополита Василя Липківського, необхідність якої прямо-таки висіла в повітрі, оскільки всім було зрозуміло, що стосунки між карними органами і УАПЦ зайшли в глухий кут, і виходом з нього влада вказувала тільки одне – звільнення митрополита від його служіння. Напруження на Соборі відчувалося саме через те, що всі чекали відповіді самого митрополита Василя Липківського на запитання, що хвилювало всіх.

Це відчував і сам Липківський. У своєму слові він сказав: “На жаль, і я підпав під ці непорозуміння й підозріння. Як вищий духовний керівник я теж став під персональне підозріле відношення з боку Держави. Воно зокрема стало тяжким тягарем в останні часи. Вам було б нецікаво, що мене персонально підозрівають в контр-революції... Підозріння Влади в контр-революційних настроях моїх дає привід Владі казати: “який керівник, така і вся УАПЦерква”. Після цієї заяви до митрополита із запитаннями звернулися Костянтин Кротевич та Микола Пивоварів щодо тлумачення УАПЦ як «церкви народної». На що Митрополит відповів: “Наша церква народня, вона складається не з гнилої інтелігенції, а з робітників та селян, тому я й кажу «церква робітничо-селянська»” [16, арк.12].

На засіданні 20 жовтня 1927 р. трапився інцидент, коли під час читання доповіді Є. Бачинського “Відношення УАПЦ до інших християнських течій” до храму увійшли представники уряду. Голова Собору звернувся до “гостей” з тим, що Президія просить їх залишити I-й поверх храму, “інакше вона буде примушена прийняти конкретні заходи” і тому вони залишили перший поверх Софійського храму і піднялися на хори, де сиділи гості [17, арк.47].

Коли дійшла справа до вирішення питання про усунення Собором від митрополичого служіння митрополита Василя Липківського, почалися суперечки. Сам він сказав: “Ви вирішуєте не мою, а свою загальну справу. Тільки Церква її має право вирішувати. Я свідомо ухиляюсь од висновку, Церква найбільш доцільно й корисно її вирішить. Кожна особа в Церкві – слуга Церкви. Я самий менший слуга, буду слухати її й виконувати її волю... Коли ви вирішуватимете потім і мій персональний стан, дякуватиму за піклування. Браття, я як працював, так і буду працювати. Праці в мене стане на сто років, як Бог вік дасть мені. У мене переклад Апостола, Євангелії, служебник і т. ін. Праці багато, аби був шматок хліба. А ви як найкраще рішайте” [17, арк.57].

У відповідь найбільш відверто висловився свящ. Комашенко, який сказав, що стерничого церковного корабля треба замінити, бо він втомився, і надалі служіння о. Митрополита неможливе. З подачі Володимира Чехівського після важких дебатів і часом некоректних виступів деяких делегатів Собору було прийнято таку резолюцію: “Приймаючи на увагу об’єктивну неможливість продовження митрополітанського керівництва всією УАПЦерквою Найпоч. о. Митрополита Василя Липківського – 2-й Всеукраїнський Православний Церковний Собор визволяє... Василя Липківського від тягара митрополітанського керівництва УАПЦ” [17, арк.61].

Таким чином, було остаточно dokonано завдання урядових структур позбавити УАПЦ керівника, який не бажав виконувати владні настанови щодо діяльності УАПЦ. Цей процес затягнувся і тільки завдяки поступливості нового складу ВПЦР організатор і перший митрополит УАПЦ змушений був відійти від церковного життя. Увечері 21 жовтня 1927 р. на початку засідання було зачитано доповідь митрополита про минуле життя УАПЦ, зазначивши, що буде “говорити про рідну церкву не словами суворого дослідника, не присудом невідданого судді, а почуттям вдячного сина до своєї любшої матері, від якої одержали ми життя духовне, від якої вдруге народилися”.

Наприкінці він сказав: “Я щиро дякую милосердного Господа за те, що перш ніж зняти з мене тягар цього життя він зняв з мене тягар служіння УАПЦеркві в сані митрополита... Залишаючи служіння Митрополита..., я в одному почуваю неспокій совісті: Я коли нічого доброго сам не зробив, то й нікому не став на перешкоді до праці... Дякую Бога, за 6 літ я не наклав заборони ні на одного священика і закінчуючи своє служіння можу лише сказати, як один Св. Отець при своїй кончині: слава Богу за все. А тих, кого я чим образив..., перед Вашим Святим Собором щиро прохаю мене вибачити». Після цього почулися голоси з місць: «Бог простить». Собор заспівав «Іс полла еті деспота»” [18, арк.166 зв.].

Далі голова Собору Володимир Чехівський зробив заяву про те, що Президія Собору й ВПЦР ухвалила приступити до розв’язання тих питань, які потрібно Собору розглянути при найбільшій кількості членів, а саме – до виборів нового митрополита УАПЦ і Президії ВПЦР. Він запропонував обрати митрополита, а у вівторок – Президію ВПЦР. Було також запропоновано переобрати заступника Василя Липківського, яким до цього часу залишався архієпископ Київщини Нестор Шараївський. Таким чином обидва керівники УАПЦ, які були першими висвячені під час I Собору УАПЦ в

Софійському кафедральному соборі 23 жовтня 1921 р. як митрополит і архієпископ, на ІІ Соборі змушені були залишити своє церковне служіння.

Напевно, велися якість переговори щодо обрання майбутнього митрополита. Про це свідчать наслідки голосування на засіданні від 24 жовтня 1927 р. в понеділок. Відразу після початку засідання, на якому були присутні 208 делегатів, відбулося нове голосування. Єпископ Гайсинський УАПЦ Микола Борецький одержав 188 записок, всі інші – по декілька. Всього було 212 записок. Голова Собору Володимир Чехівський запропонував по прийнятому порядку запросити всеч. о. Миколу Борецького. Коли оголосили наслідки голосування, то настала зворушлива сцена – він заплакав і, плачучи, схилився на аналой. Володимир Чехівський звернувся до нього так: “Всечесний Отче Микола [!] Собор поставив Вашу кандидатуру; із загального числа 212 душ – 183 голосів виявили свою волю й бажання бачити Вас на кафедрі Митрополіта Всієї України”.

Всі дзвони на дзвіниці св. Софії Київської сповістили вірних УАПЦ про обрання нового митрополита. Після цього Найпочесніший о. Миколай Борецький зайняв місце поруч з о. Митрополитом Васиєм у президії Собору. 25 жовтня 1927 р. на вечірньому засіданні було прийнято рішення провести інтронізацію новообраного митрополита Миколая Борецького у четвер 27 жовтня 1927 року.

26 жовтня 1927 р. наприкінці засідання архієп. Йосиф Оксіюк зачитав чин інтронізації новообраного митрополита Миколая Борецького. На жаль, не збереглося документальних свідчень про те, як відбулася ця подія. Новий митрополит УАПЦ звернувся з промовою до учасників, закликаючи їх нести привітання від Святої Софії, мощей св. Макарія всім вірним УАПЦ. Після промови соборяни заспівали всім провідним учасникам Собору, потім всім членам Собору і всієї Української церкви «Довгії літа». Наприкінці засідання Собор заспівав «Молитву за Україну». Праця Собору закінчилася о 14 год. 40 хв. молитвою «Достойно Єсть» [17, арк.173].

Після ІІ Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., Собору «самопізнання», цій Церкві залишалося існувати до січня 1930 р., коли митрополит Микола Борецький підписав акт про «самоліквідацію» УАПЦ [19]. Таким чином цей Собор став другим і останнім після інституалізації УАПЦ в 1921 р. Впродовж 1927–1937 рр. цю церкву було практично повністю ліквідовано, а її діячів репресовано. Весь цей період залишалися діяти десь на периферії тільки невеликі громади УАПЦ, яка з грудня 1930 р. мала назву «Українська Православна Церква», та окремі священники і диякони.

Дослідження і публікація матеріалів ІІ Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р. покликані розширити межі вивчення державно-церковних стосунків періоду початку активної ліквідації Православної церкви в СРСР, з’ясувати обставини і форми підкорення церковного життя контролю з боку карних органів, отримати відомості щодо біографій діячів українського «розстріляного відродження», дати можливість дослідникам на підставі опублікованих джерел вивчати різноманітні аспекти політичного, суспільного та релігійного життя в Україні другої половини 1920-х – 1930-х рр.

Джерела та література

1. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Т. IV. – Ч. 1-2. – Нью-Йорк, Бавнд-Брук. (Репринт. вид.: К., 1998).
3. Мартирологія Українських Церков: В 4 т. – Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор, Торонто, 1987.
4. Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен-Інгольштадт, 1956.
5. Бурко Демид, протопресвітер. Українська Автокефальна Православна Церква вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук (США), 1988.
6. Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм (Німеччина), 1971.
7. Митрополит Василь Липківський. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто, 1959.
8. Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег, 1961.
9. Митрополит Василь Липківський. Листи (1933–1937). – Торонто, 1980.
10. Преловська І. «Собор самопізнання» Української Автокефальної Православної Церкви // Людина і світ. – 2001. – № 6 (489).
11. Преловська І. Другий Собор УАПЦ. 1927 рік. До 80-ліття відродження УАПЦ // Наша віра. – № 10 (162). – 2001; № 1 (163). – 2001.
12. Преловська І. Огляд діянь Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 17–30 жовтня 1927 року. (На матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2002.

13. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти документи. – К., 1997.
14. «Хай буде відомо всім...». Збірник Ювілейного Комітету з промовами проф. Івана Вовчука в Рочестері, Нью-Йорк до 50-ліття УАПЦ та текстом Грамоти про пересвяту архієп. Іоана Теодоровича 1949 р. – Нью-Йорк, 1971.
15. Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ. 14–30 жовтня 1921 року. Док. і матер. / Ред. кол.: С.М. Плохій, П.С. Сохань (голова), Л.В. Яковлева. Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Л.Б. Пилявець, І.М. Преловська. – К.; Львів, 1999.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО України). – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.175.
17. ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.176.
18. ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.177.
19. Киридон А. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005.

Summary

The article is devoted to history of the gathering and holding the second and the last Congress of UAOC 1921 - specimen, at the head of Vasil Lypkivsky. The main attention is payed to the problem of learning and publishing sources, relations between the Church and the State in 1920-1930th and strengthening of pressure, putting to UAOC from GPU (The State Political Department).

О. М. Ігнатуша

ЗМІНИ КАНОНІЧНОГО СТАТУСУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (1918–1930-ті рр.): ВІД АВТОНОМІЇ ДО ЕКЗАРХАТУ

Питання зміни канонічного статусу Російської православної церкви в Україні протягом 1918–1930-х рр. вітчизняні історики оминали через визначену заздалегідь ідеологічну відповідь на нього. Цю відповідь сформулювала Московська патріархія та санкціонувала радянська компартійна еліта. Інші пояснення ставали небезпечними. Навіть у роки державної незалежності України довго поставала погрозна тінь «старшого брата», який не схвалював переосмислень. Характеристика питання зводилася до наступного: православна церква в Україні у 1918 р. отримала статус автономії; автономію проголосив Всеукраїнський церковний Собор, а всеросійський патріарх Тихон її санкціонував; у 1921 р. церковній автономії України патріарх надав статусу екзархату і у такому статусі вона перебувала всю радянську історію [1, с. 29–30].

Наведена характеристика не пояснювала канонічних підстав запровадження екзархату, замовчувала зв'язок між впровадженням екзархату і ліквідацією церковної автономії України, не висвітлювала конкретних подій і ролі соціально-політичних сил та окремих осіб у перипетіях російсько-українських церковних взаємовідносин. Тож історики, уникаючи додаткового фальшу, мусили оминати увагою це питання.

Зарубіжна українська історіографія пропонувала альтернативну точку зору. Вона підкреслювала централістичну політику Московської патріархії щодо українських православних єпархій. Але до часів державної незалежності така позиція не могла бути використаною в Україні. Крім того, закордонні дослідники теж предметно не досліджували змін канонічного статусу українських єпархій РПЦ зазначеного періоду.

Значний суспільний інтерес до питання українсько-російських церковних відносин спонукає нас проаналізувати зміни канонічного статусу РПЦ в Україні та тенденції суспільно-церковного характеру, які їх зумовлювали. При цьому зробимо опору як на опубліковані, так і на архівні документи, ще невідомі широкому загалу.

Канонічний статус православних єпархій на території України визначила національна революція. Питання про автономію православної церкви в Україні в юрисдикції Московського патріархату постало в практичну площину з весни 1917 р. Воно загострювалося у контексті загальної політичної боротьби народу України за соціальні та національні права та українську державність. Змагаючись з альтернативною вимогою української автокефалії, церковна автономія врешті набула оформлення на Всеукраїнському церковному соборі у 1918 р. Вона постала внаслідок перемоги консервативних сил вітчизняної церковної еліти, які спиралися на традиційну релігійну психологію та використали національно-політичну аморфність широких верств населення, передусім – українського селянства.

Церковна автономія дисонувала реалізованій ідеї незалежної Української державності. І тим не менше, вона була видатним досягненням. Автономія стала показником серйозних етнополітичних зрушень, кристалізації української національної самосвідомості, прагнення українського народу до самоствердження своїх національних претензій. Водночас, її здобуття засвідчило суттєві зміни у